

ÜNSİYYƏTİN DİOLOJİ VƏ MONOLOJİ FORMALARI

Ünsiyyət insanlar arasında məlumat mübadiləsi prosesi olub, məqsədi təqdim edilən və qəbul edilən informasiyanın anlaşılmasının təmin olunmasıdır. Ünsiyyətin əsas funksiyaları: İnformasiyaverici - həqiqi, yaxud yalan məlumatların verilməsi; Interaktiv (təşviqedic) - insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili; məsələn, müxtəlif təsir formalarından: inandırma, əmr, xahiş, tələbdən istifadə etməklə hərəkətlərin razılaşdırılması, vəzifələrin bölüşdürülməsi, həmsöhbətin əhval-ruhiyyəsinə, inamına, davranışına təsir göstərmək; Perseptiv - ünsiyyət tərəfdaşlarının bir-birini qəbul etməsi və bu əsasda qarşılıqlı anlaşmanın yaradılması; Ekspressiv - emosional təəssüratların yaradılması, yaxud xarakterinin dəyişdirilməsi.

Səmərəli ünsiyyət üçün tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı anlaşma əldə olunması, ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinin daha yaxşı anlaşılması gözlənilməlidir. Ünsiyyət sərəştəsi şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən dairəsində səmərəli əlaqələrin yaradılması üçün zəruri olan daxili ehtiyatlar sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Ünsiyyət texnikasına bələd olma və ünsiyyət qaydalarına yiyələnmə əsasında konkret şəraitdə ünsiyyət strategiyasının həyata keçirilməsi. Ünsiyyət texnikası - danışmaq və dinləmək kimi konkret ünsiyyət bacarıqlarının birləşdirilməsidir.

İnsanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın mürəkkəb sosial-psixoloji prosesi olan ünsiyyət aşağıdakı əsas kanallar vasitəsilə həyata keçirilir: nitq (verbal- latın sözü olan verbalis - şifahi, söz) və qeyri-nitq (qeyri-verbal). Nitq ünsiyyət vasitəsi kimi eyni zamanda informasiya (məlumat) mənbəyi, həm də həmsöhbətlə qarşılıqlı fəaliyyət üsulu kimi çıxış edir. İnsanın şüuru onun nitqinin aydınlığında aşkara çıxır. Sözü düzgün istifadəsi, onun ifadəliliyi və anlaşılqlığı, ifadənin düzgün qurulması və onun aydınlığı, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü, ifadəliliyi və intonasiyanın mənası mühüm rol oynayır. Müşahidələr göstərir ki, ünsiyyət zamanı ahəngdar, sakit, ölçülü-biçili danışq tərz daha cəlbəedici olur. (2, səh. 56)

Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər ki, onlardan ən əsası dialoq və monoloqdur. Canlı nitq praktikasında onları təmiz şəkildə ayırmaq mümkün deyil. Bu formalar bizi tərəfdaşların müxtəlif kommunikativ vəzifələri ilə və onların həyata keçirilməsi şəraiti ilə şərtlənən fərdi səylərin birləşdirilməsinin müxtəlif üsulları baxımından maraqlandırır. Buna görə K.Menqin ardınca biz də dialoq anlayışı dedikdə «elə bir kommunikativ fəaliyyət növü başa düşəcəyik ki, onun gedində tərəfdaşların birgə məqsədi bir tərəfdaşın bu və ya digər mülahizəsi və digər tərəfdaşın həmin mülahizəni dərk etməsi nəzərdə tutulur. Dialoq üçün həmsöhbətlərin danışan və dinləyən rollarını dəyişməsi xarakterikdir». (4, səh.125) Ünsiyyətin məhsuldarlığı baxımından «dialoq» və «poliloq» terminlərindən istifadədə prinsipial fərq yoxdur, həmçinin «dialoq- monoloq» müxalifətinin yaradılması da aktual deyil, çünki dinləyən və danışanın mövcudluğu monoloqdan daha mühüm göstəricidir. «Linqvistik terminlərin lüğət- məlumat kitabı»nda poliloqun belə bir tərifli ilə rastlaşırıq: Poliloq (yunan sözü polys - «çoxsaylı» və loqos - burada söhbət) - bir neçə şəxs arasında söhbət. Məzmunu etibarilə qismən «dialoq» termini ilə uyğundur. Vəziyyətlə əlaqəlilik, özünümeydana çıxmış olmaq, xətti olmamaq poliloqun məzmununa quruluşunda maksimum dərəcədə əks olunur. Poliloqun replikalarının məna və forma əlaqəsi dar mənada dialoqa nisbətən daha çox dəyişmə amplituduna malikdir.

Müstəqil ədəbi-fəlsəfi janr kimi dialoq antik Yunanıstanda, ideoloji mübarizənin kəskinləşdiyi dövrdə, antik demokratiyanın inkişaf etməsi ilə meydana gəldi; çünki ictimai həyat hər bir yunanın həyatının əhəmiyyətli komponenti idi və onlar camaat qarşısında çıxış və mübahisə etmək bacarığına yiyələndiyi halda uğurlu şəxsiyyət hesab edilirdi. Müxtəlif mədəniyyət növləri özləri üçün xarakterik olan müxtəlif fikir mübadiləsi növləri yaradırdılar. Dinlərin öz aralarında mübarizəsinin açıq mübahisələrdə əks olunduğu hind ənənəsində xalq qarşısında diskussiyalara üstünlük verilirdi; həm də bu diskussiyalar son dərəcə dəbdəbəli, bəzən hətta teatrlaşdırılmış formada keçirilirdi; bu söz döyüşündə məğlubiyyətə uğrayan qalib gələnin qulu olar, öz mülkiyyətini qalıbə verməli, məhkəmənin qərarı ilə özünü öldürməli ola bilərdi, çünki bundan sonrakı fiziki mövcudluğunu mümkün hesab etməzdi. Nəticədə məşhur «mübahisənin hind qaydası» meydana gəldi: fikrini formalaşdırmazdan əvvəl opponentinin nəzər-nöqtəsini müəyyənləşdirmək, onu təkzib etmək və yalnız bundan sonra öz mülahizələrini izah etmək, onları tərəfdaşının mövqeyi baxımından əsaslandırmaq lazımdır.

Yunanıstanda dialoq cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin və onun potensial imkanlarının özünəməxsus meyarı idi. Antik dialoqun inkişafı daha çox yunanların əfsanə yaratmaq, mübahisə etmək, sual qoymaq və onun cavablarını axtarmaq, təfəkkürün əks və zidd formalarının vəhdətinin qəbul edilməsi meylləri ilə stimullaşdırdı. Antik dialoq qədim yunan mədəniyyətinin mühüm hissəsinə çevrildi, klassik idealın həqiqi obrazı oldu; bunların əsasında isə fikir plüralizminin, fərdi mövqələrin və nəzər nöqtələrinin bərabər hüquqlu olmasının, ümumbəşəri azadlıq prinsiplərinin, həmçinin şəxsiyyətin mütləq azadlıq və dəyərlərinin, o cümlədən bütünlükdə cəmiyyət azadlığının prinsipial şəkildə qəbul edilməsi dururdu. Yalnız sofistlər mübahisəni xüsusi tədqiqat predmetinə çevirdilər. Dialoq aparmadı bir sənət kimi qəbul edən sofistlər mübahisə edənə müəllim kimi öz xidmətlərini təklif edir və bundan ötrü pul alırdılar. Onlar dialoqu inandırma və müxtəlif nəzər-nöqtələrinin toqquşması zamanı çətin vəziyyətdən çıxma üsulu hesab edir, obyektiv həqiqəti axtarmağın qayğısına qalmadan, hər hansı qərara aid əks fikri daha tez tapmağın yollarını axtarırdılar.

Dialoqun məntiqi təbiətini sistemli şəkildə tədqiq edən ilk insan Aristotel oldu. Öz əsərlərində o, xarakterindən asılı olaraq əqli nəticələrin həqiqi, təxmini, yalan kimi əsas növlərini müəyyənləşdirir və təhlil edir. Həmsöhbətlərin qeyri-bərabər mövqələrinin onların strategiyasında ziddiyyətlər yaranmasına səbəb olduğunu müəyyən edən Aristotel dialoqların ayn-ayn növləri üzrə ümumi və xüsusi strategiyalarını hərtərəfli təsvir edir. Dialektik mübahisəni isə onların arasında ən ləyaqətli hesab

¹⁸ BDU, dosent Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

edir. Eristikalann əsası ənənəvi olaraq nitq təsiri nəzəriyyəsi hesab olunur. Müasir nitq praktikası isə digər prioritetlərə üstünlük verir: filosof N.A.Bezmenovanın fikrincə «neoritorikanın (yəni müasir ritorikanın) mərkəzi problemi istənilən fəaliyyətin əsasında duran qarşılıqlı nitq təsirləridir». (4, səh. 156) Nitqin qarşılıqlı təsirləri nəzəriyyəsinin əsasları M.M.Baxtin tərəfindən qoyulmuşdur.

Mübahisə əsaslandırılmış dialoqun, əsaslandırılmış mətnin müxtəlif növlərindən biridir. Həm də bu strukturun ünsürlərinin adlandırılması ilə əlaqədar tədqiqatçılar - Aristoteldən müasir əsaslandırma nəzəriyyəsinə işləyənlərə qədər - arasında mütləq fikir birliyi yoxdur. Lakin onların arasında dəlillərlə əsaslandırılmış mətnin ünsürlərinin müəyyənləşdirilməsində özünəməxsus bir varislik nəzərə çarpır ki, bu da aşağıda adı çəkilənləri daha əhəmiyyətli hesab etmək imkanı yaradır

Akademik lüğətlərdə monoloqu «öz-özü ilə təklikdə nitq, yaxud bir şəxsin dinləyicilərə ünvanlanmış sürəkli nitqi» şəklində izah edirlər. Şifahi monoloji nitq nitq ünsiyyətinin mürəkkəb formasıdır. Şifahi monoloji nitq qədim elm olan ritorikanın əsasında durur. Bu elm bəşəriyyətin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Monoloji nitq məqsədyönlü məlumatvermə, insanlara dil vasitəsilə şüurlu təsir göstərmə prosesidir. Natiq dinləyicilərə müəyyən mövzu üzrə müvafiq dil formalarına salınmış və müəyyən məqsəd daşıyan düşüncələri ilə müraciət edir ki, bu da ya dinləyicilərdə müəyyən hissə və duyğular oyatmağa, yaxud onları müəyyən hərəkətlərə təşviq etməyə yönəldir. Buna müvafiq olaraq, informasiya (məlumat) verən, inandıran və təhrik edən nitq növlərini müəyyənləşdirirlər.

Məlumatlandırıcı nitqin məqsədi - yenini dərk etmək və mənimsəməkdə kömək göstərmək, fənn (yaxud obyekt) haqqında anlayış verməkdir. Bu isə yalnız nitq aydın və maraqlı olduqda mümkündür. Nitqdə nəqlətmə, təsvir, mühakimə yürütmək, xüsusilə onun şərh kimi növlərindən biri üstünlük təşkil edə bilər.

Nəqlətmə - hərəkətdir; təsvir əşyanı hissələrə ayırır, xüsusi hallar haqqında danışır və onlara şəkildəki kimi əyani görkəm verir; izah - hansı əşyanın hərəkətdə olduğunu, yaxud onun quruluşunun necə olduğunu göstərir. (3, səh. 95) Nəqlətmə ilə yaradılan hərəkət hissi, konkretlik təsvir üçün xarakterikdir və izaha xas olan qanuni arılıqlıq nitqin öyrədici əhəmiyyətə malik olan daha mühüm xüsusiyyətləridir. Məlumatverici nitq ilk sözündən son sözünə kimi - əvvəlcədən düşünülmüş planın məhsuludur. Əks halda o, dolaşqı və maraqsız olacaqdır. Həm aydın, həm də cəlbədicisi olması üçün nitq dinləyicinin maraqları nəzərə alınmaqla, köhnə və yeni ünsürlərin məqsədyönlü şəkildə uzlaşdırılması əsasında qurulmalı, hər hissəsi ayn-aynıqda və bütünlükdə konkret olmalıdır. Əgər natiq mövzuya daxilolma duyğusu yaradırsa, münafiqlik-dramatik priyomlardan istifadə edərsə, auditoriyada gətirdikcə artan və düşüncələrin açılması ilə tamamlanan gözləmə hissləri yaradırsa, nitq cəlbədicisi olacaqdır. Giriş elə qurulmalıdır ki, diqqəti cəlb etsin, maraq oyatsın, natiqin məqsədini aydınlaşdırsın. Nitqin əsas hissəsi plana uyğun şəkildə, tematik tapşırığı, auditoriyanın tərkibini və ümumilikdə ünsiyyətin vəziyyətini nəzərə almaqla açılmalıdır. Nəticədə, nitqin məna üstünlüyü qabardılmalı, qarşıya qoyulan məqsəd aydınlaşdırılmalıdır; bu zaman dinləyicilərin marağı mümkün qədər yüksək səviyyədə fəallaşdırılır, nitqin məqsədinə yetişmək üçün auditoriyanın zəruri emosional vəziyyəti sabitləşdirilir. Bu funksional yönümlü çıxışlar müasir cəmiyyətin informasiya tələbatlarının sürətli intensivləşməsi şəraitində daha çox gərəkliliyi olur. Elm və ona əsaslanan yüksək texnologiyalar bu gün, ictimai münasibətlərin ötürülməsində əsas amilə çevrilmişdir. Dünyanın aparıcı ölkələri informasiyalı, yəni biliklərə əsaslanan cəmiyyətlərə çevrilmişdi. Məlumatverici nitqin mühüm janrlarına xronikal və elmi məlumatlar, hesabat və tədqiqat məruzələri, akademik və elmi-kütləvi mühazirə, siyasi icmal və elmi xülasələr aid edilir. Monoloji nitqin mühazirə, məruzə, çıxış kimi formaları var.

Məruzə - şifahi monoloji nitqin mürəkkəb janrı olub, yazılı mətnə yaxın olan, müəyyən mövzuya (elmi, sosial-siyasi və b.) həsr olunmuş, dinləyicilər qarşısında verilən geniş məlumatdır. Məqsəd - toxunulan məsələlər üzrə dinləyicilərin fikrini formalaşdırmaq, sonrakı əməli fəaliyyətlərin xarakterini müəyyən etməkdir. Məruzənin şərhinin məntiqi mütənasib kompozisiyası, sübutluluğu ilə seçilir, burada danışanın şəxsiyyəti ikinci plana keçir. Bir qayda olaraq, məruzə kağızdan oxunur, improvizasiyalara və kənara çıxışlara yol verilmir, bunu həm də əvvəlcədən hazırlanmış plan və tezislər sübut edir. (4, səh. 178) Nitqin mövzusunun kənara çıxılması yalnız auditoriya ilə əks əlaqənin yaradılması üçün gərəkliliyi olur və əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Məruzənin məzmunu mövzu və məruzəçinin qarşısına qoyduğu məqsədi ilə müəyyənləşdirilir. Hər şeydən əvvəl, vəziyyət təhlil edilir, məlumatlar verilir, vəzifələr qoyulur, tövsiyə verilir və qiymətləndirmə aparılır. Bir qayda olaraq, oxunduqdan sonra məruzə müzakirə edilir. Hesabat məruzəsi - bu zaman rəsmi şəxs səlahiyyətli yığıncaq qarşısında görülmüş iş haqqında hesabat verir, onu təhlil edir və nəticələrini qiymətləndirir. Belə məruzə rəsmi xarakter daşıyır, orada eyni zamanda qarşıda duran fəaliyyət haqqında danışılır və vəzifələr müəyyənləşdirilir. Onun məzmunu həm müzakirə edilir, həm də hansısa hissələri təshih edilir, ayn-ayn hissələri bəyənilir və bəzən fəaliyyət üçün proqram kimi qəbul edilir. Hesabat məruzəsi kollektiv yaradıcılığın nəticəsi ola bilər. Belə məruzədə, bir qayda olaraq, gözəl, bəlağətli nitqin başqa növlərində düzgün, yerində, bəzən isə zəruri olan ekspromt, yaxud improvizasiya olur. Məruzə bütün bölmə və müddələrinin düşünülmüş və ciddi dəlillərlə əsaslandırılmış olması, praktik istiqamətliliyi, nəticələrinin aydınlığı və tövsiyələrinin əsaslandırılmış olması ilə fərqlənir. Elmi məruzə elmi konfranslarda (simpozium, seminar, beynəlxalq konfranslar) edilir və o, quruluşuna görə mühazirə ilə oxşardır. Lakin mühazirədən fərqli olaraq, xüsusilə təbiət elmləri sahəsində məruzələr konkret sosial və digər tədqiqatlar, axtarışlar üzrə keçirilən eksperimentlərin ümumiləşdirilməsi olur.

Mühazirə - tədris materialının elmi cəhətdən əsaslandırılmış şifahi şərhli olub, sistemli, sübut edilmiş və geniş şəkildə dəlillərlə əsaslandırılmış, dəqiq müəyyən edilmiş məqsədə malikdir və biliklərin geniş yayılması formasıdır. Artıq məlum olan həqiqəti təsdiq etmək, yaxud yenisini kəşf etmək, problemi işıqlandırmaq, fərziyyə irəli sürmək və s. kimi informasiya məqsədindən başqa mühazirə, həm də dinləyicilərdə müzakirə edilən məsələyə maraq oyatmaq vəzifəsi daşıyır. İstənilən mühazirənin üç əsas məqsədi var: təhsil, maarifləndirmə, tərbiyə. Kütləvi auditoriya qarşısında çıxış olan elmi-kütləvi

mühazirədən fərqli olaraq, akademik mühazirə daha çox informasiya verir, o, elm və təcrübənin son nailiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyən biliklər verir, dinləyicilərə canlı elmi düşüncə, elmi düşüncələrin məntiqi qurulması, mövzunun inkişaf etdirilməsi nümunəsi göstərir. Əgər akademik mühazirə ciddi elmi şərhdirsə, burada mövzunun şərh üstünlük təşkil edərsə, elmi-kütləvi mühazirə özünün informasiyalı-təbiiyəcici istiqaməti ilə seçilir, burada auditoriyaya təsir göstərilməsi üstünlük təşkil edir. Elmi-kütləvi mühazirə təkcə elmi yox, həm də sosial xarakterli nəticələrlə yekunlaşmalıdır. Bu nəticələr bütün cəmiyyətin və ayrılıqda insanın tələbləri ilə sıx bağlıdır, elmin özünün tələblərindən çox kənara çıxa bilər. Mühazirənin kompozisiya quruluşuna verilən əsas tələblər bunlardır: şərhin mütənasib məntiqi, mülahizələrin sistemliliyi, gerçəkliyin hadisələrini əsaslandırarkən isbatlılıq və dəlillərlə əsaslandırılmış olması. Mühazirənin mətni şifahi söz yaradıcılığının qanunlarına əsasən qurulur. Məruzədən fərqli olaraq, mühazirənin dil xüsusiyyətləri: kitab dilinin terminlərlə, mürəkkəb sözlər və ifadələrlə dolu olan fəlsəfi məzmunlu ciddi normalarından danışmaq dilinin ünsürlərinə qədər - çox müxtəlifdir.

Ünsiyyətin dioloji və ya monoli olmasından asılı olmayaraq kommunikativ əlaqə müəyyən şəraitdə, müəyyən iştirakçılarla və müəyyən edilmiş məqsədlə baş verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında. Bakı. 1968
2. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı. 1999
3. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı. 1998
4. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyət və ritorika. Bakı. 2014

Açar sözlər: ünsiyyət, monoloq, dioloq, nətiq, nitq, forma

Ключевые слова: общение, монолог, диалог, говорящий, речь, форма

Key words: communication, monologue, dialogue, speaking, speech, form

ÜNSİYYƏTİN DİOLOJİ VƏ MONOLOJİ FORMALARI

Xülasə

Məqalədə ünsiyyətin insanlar arasında əsas rabitə vasitəsi olmasında bəhs edilir. Ünsiyyət zamanı məlumatın çatdırılması və ünsiyyət mübadiləsində dioloji və monoloji nitq formalarının istifadə olunması məqalədə öz əksini tapmışdır. Səmərəli ünsiyyət üçün tərəfdaşlar arasında qarşılıqlı anlaşma əldə olunması, ünsiyyət vəziyyəti və məqsədinin daha yaxşı anlaşılması gözlənilməlidir. Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər ki, onlardan ən əsası dialoq və monoloqdur. Canlı nitq praktikasında onları təmiz şəkildə ayırmaq mümkün deyil. Bu formalar bizi tərəfdaşların müxtəlif kommunikativ vəzifələri ilə və onların həyata keçirilməsi şəraiti ilə şərtlənən fərdi söylərin birləşdirilməsinin müxtəlif üsulları baxımından maraqlandırır. Dioloqun qurulma texnikası və ayrı-ayrı müəlliflər tərəfində fərqli yanaşmaları məqalədə geniş şərh olunub. Həmçinin monoloqun növləri və tərtibinə verilən tələblər də məqalədə göstərilib.

ДИЛОГИЧЕСКИЕ И МОНОЛОГИЧЕСКИЕ ФОРМЫ ОБЩЕНИЯ

Резюме

В статье рассматривается, как общение является основным средством общения между людьми. В статье отражено использование диалогической и монологической форм общения при передаче информации и обмене общением. Для эффективного общения следует ожидать взаимопонимания между партнерами, а также лучшего понимания ситуации и цели общения. Межличностное общение может принимать разные формы, наиболее важными из которых являются диалог и монолог. В практике живой речи их невозможно различить в чистом виде. Эти формы интересуют нас с точки зрения различных способов объединения индивидуальных усилий в зависимости от разных коммуникативных задач партнеров и условий их реализации. В статье подробно описаны приемы изготовления оружия Диоло и различные подходы разных авторов. В статье также показаны виды и требования к составу монолога.

DIOLOGICAL AND MONOLOGICAL FORMS OF COMMUNICATION

Summary

The article considers how communication is the main means of communication between people. The article refers to the use of dialogic and monologic forms of communication during the transmission of information and exchange of communication. For effective communication, expect mutual understanding between partners, as well as the best understanding of the situation and the purpose of communication. Interpersonal communication can take different forms, the most important of which are dialogue and monologue. In practice, their live speech is impossible to distinguish in pure form. These forms are of interest to us from the point of view of different ways of combining individual strengths depending on the different communicative tasks of partners and the conditions of their implementation. The article describes in detail the methods of making weapons Diolo and different approaches of different authors. The article also shows the types and requirements for the composition of the monologue.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva